

Kapitel 8

København – et nyt arkæologisk blik på byens oprindelse

FORFATTER: Jane Jark Clausen, arkæologisk leder - administration og udgravning på Københavns Museum

EMNEORD: middelalder, bydannelse, byarkæologi, Øresund, København, Øresundsbyer

Abstract

This article discusses the archaeological results from the last decade in the context of earlier observations and interpretations of the origins of Copenhagen. The emphasis is on findings from excavations undertaken in conjunction with the construction of the Copenhagen Metro in 2010-16, together with a brief discussion of whether the original Medieval town of Copenhagen should be seen as being Danish or interpreted instead as belonging to the Sound (i.e. the Oresund) region. Finally, the small number of Early and High Medieval archaeological finds is discussed, together the reasons for their scarcity.

Forfatterens indledende kommentarer

Denne artikel er skrevet i 2016 og tager udgangspunkt i resultaterne fra udgravningerne i forbindelse med metrobyggeriet, der afsluttedes i 2016. Den medtager dog stadig de væsentligste og aktuelle omdrejningspunkter for forskningen i byens historie, og der kan for den yderligere interesserede læser særligt henvises til denne ph.d.: Hanna Dahlström: *Towards the making of a town: people, practices and interaction in early medieval Copenhagen*. 2019. Aarhus University.

Indledning

De historiske og arkæologiske kilder om Københavns tidligste tid er begrænsede, og indtil for et årti eller to siden var det opfattelsen, at København udviklede sig fra en lille plads (fiskerleje) ved kysten til en middelalderlig købstad omgivet af volde og grave – historisk navngivet som *Clemensstaden* efter Københavns formodede ældste kirke, Sankt Clemens. Denne artikel vil opsummere de seneste års arkæologiske resultater og endnu engang diskutere en del af de historiske antagelser og teorier om Københavns oprindelse. En perspektivering vil forsøges i forhold til at sætte Københavns opståen i et regionalt perspektiv som en by ved Øresund, og til slut præsenteres nogle tanker om, hvordan man skal forstå manglen på arkæologisk materiale i byens lag.

Clemensstaden blev antaget for at være en bebyggelse på ca. 2,5 hektar, der var omgivet af en hesteskoformet vold og grav (se fig. 1). De tidligste observationer af voldsystemet blev gjort tilbage i perioden

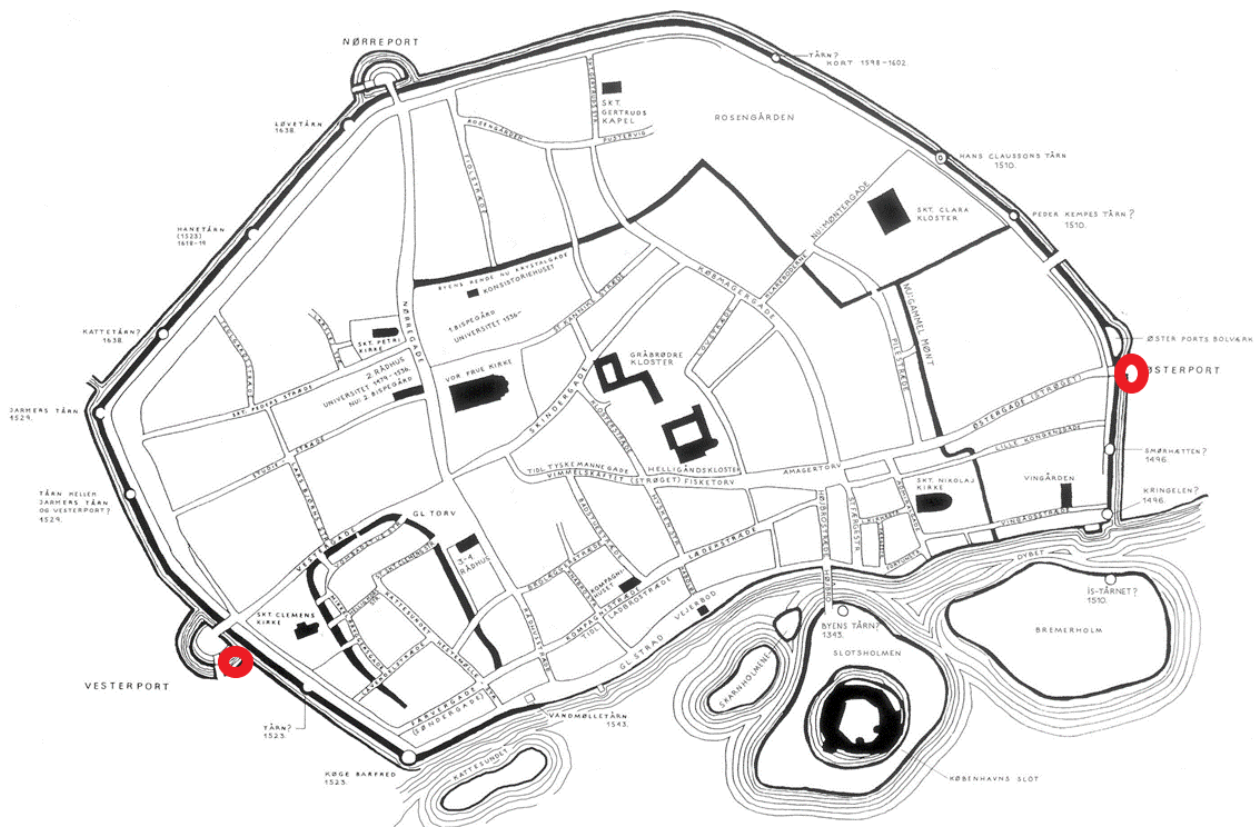

Fig. 1. Clemensstadens hesteskoformede vold er indtegnet med markeret sort på et kort over København fra ca. 1530. De røde cirkler er fra venstre til højre markerer udgravningerne på Rådhuspladsen og Kongens Nytorv. Efter Fabricius, *Københavns Topografiske udvikling*, 1999.

1890-1940 af amatørarkæologerne H.N. Rosenkjær og især H.U. Ramsing. Tolkningerne af anlægget var dog ikke entydige, og Ramsing havde en formodning om, at anlægget kunne være en form for mølle- og vanddrift.¹ Ramsing observerede, at voldgraven var etableret i et teglfrit kulturlag, og han fandt bevis for, at der havde været en grad af bebyggelse i området inden voldens anlæggelse. I 1980'erne fandt flere mindre undersøgelser sted i området, der til dels bekræftede Ramsings antagelser. Man fandt blandt andet gulvlag og spor af aktiviteter under og indenfor hesteskovolden der ud fra keramikken kunne dateres til sent i 1000-tallet.² Derudover kunne C¹⁴-dateringer placere voldgravens anlæggelse i sidste halvdel af 1000-tallet eller første halvdel af 1100-tallet.³ Fund af fiskeknogler er både fremkommet ved de tidlige undersøgelser af området samt ved undersøgelserne i 1980'erne, hvilket styrker antagelsen om et fiskerleje eller en handelsplads med fokus på sildefiskeriet i Øresund. Arkæologiske iagttagelser viser, at volden og voldgraven bliver nedlagt eller opgives i starten af 1200-tallet. Der er dog væsentlig grund til at forholde sig kritisk til dateringerne, der alle er af ældre dato, og der arbejdes målrettet på at skaffe nye dateringer fra området.⁴

¹ Fabricius: *Københavns Topografiske Udvikling indtil 1300*, 1999, s. 80ff.

² Skaarup: 'Mikkel', 1999a, s. 86. Skaarup 1999b: 'Vestergade', 1999b, s. 95f.

³ El-Sharnouby og Høst-Madsen: 'København', 2008, s. 151.

⁴ Arkæologiske undersøgelser i en del af voldgraven er dog ved denne revision (Juli 2020) pågående, og der forventes snarligt nye dateringer (KBM4439).

København får købstadsprivilegier i 1200-tallet og lægger sig på denne måde i den anden bølge af købstadsgrundlæggelser i Danmark fra denne tid ligesom f.eks. Nyborg og Grenå. Dette stemte fint overens med den højmiddelalderlige befæstning, som mentes at være påbegyndt i 1200-tallet og nævnes første gang i de skriftlige kilder i 1254. Befæstningen omfatter et langt større område på ca. 52 hektar end Clemensstadens langt mere beskedne areal. Denne store udvidelse er delvist blevet forklaret ved en nøje tilrettelagt byplanlægning på dette tidspunkt med plads til udvidelse.⁵

København gennemlever under middelalderen en driftig og til tider urolig tid som en af landets større købstæder med skiftende byherrer indtil senmiddelalderen, hvor byen bliver kongeby.

De seneste års resultater – et arkæologisk overblik

Københavns gode placering ved Øresund i ly af et par større og mindre holme har givet indlysende muligheder for en udnyttelse af området til både bosættelse og havneanlæg. Det syner ikke af meget i dag, da nutidens København er et resultat af gentagne opfyldninger og landindvindinger, men faktisk ligger dagens centrale København på en bakkekam, der skråner stejlt ned mod stranden. En del af holmene er i dag også vokset sammen med byen og er nu tæt på landfast med øen Amager.

I 1100-tallet modtog Biskop Absalon det lille fiskerleje "Hafn" i gave fra Kong Valdemar den Store (1157-1182).⁶ Biskop Absalon var således Københavns første, kendte byherre, og det var i ly af hans borg på Slotsholmen, at byen voksede sig stor og mægtig.

Siden midten af 1990'erne er kendskabet til Københavns tidligste historie dog langsomt blevet mere nuanceret, og der er kommet ny arkæologisk viden. I 1995/96 blev der udgravet til den første Metrostation på Kongens Nytorv.⁷ Her fandt man i en skelgrøft en paréerstang til et sværd med sen vikingetidsornamentik. Dette var det første genstandsfund fra København, der indikerer færdsel i denne del af området på dette tidlige tidspunkt i starten af 1000-tallet. Historikere har siden 1700-tallet diskuteret mere eller mindre sikre belæg for, at der siden middelalderen har ligget et kongeligt gårdanlæg benævnt *Østergaard* ved Kongens Nytorv, men ingen fund har endnu kunnet bekræfte denne teori.⁸ Paréerstangen blev på dette tidspunkt sat i forbindelse med en tidlig middelalderlig bebyggelse og ikke den såkaldte Østergård.⁹

For ca. ti år siden begyndte man ved hjælp af naturvidenskabelige dateringsmetoder at kunne påvise yderligere aktiviteter fra 1000-1100-tallet spredt rundt i byen (se fig. 2). Dateringerne bekræfter antagelsen om et tidligt middelalderligt København. For eksempel er der ved Gammeltorv 18 og Amager Torv/Læderstræde 8 ved hjælp af naturvidenskabelige dateringsmetoder påvist aktiviteter i 1000-1100-tallet, der tyder på aktiviteter eller en mere permanent bebyggelse.¹⁰ Disse resultater skal også ses i sammenhæng med udgravningsresultaterne fra Skt. Clemens kirkegård.¹¹

⁵ Jensen: 'Københavns befæstning', 2011, s. 1999.

⁶ Forchhammer: *Fra Bispeby til Borgertid. Byplanmæssig udvikling til 1840, 1947*, s. 20, 219.

⁷ Kristiansen: 'Kongens Nytorv', 1998.

⁸ For diskussion af Østergaard se Fredrickson: 'Østergård', 1999.

⁹ Kristiansen: 'En tidlig middelalderlig bebyggelse ved Kongens Nytorv? Fra myte til indicium', 1999, s. 108.

¹⁰ Dahlström: 'New Light', 2014, s. 3f.

¹¹ Jensen og Dahlström: *Beretning for skt. Clemens I og III*, 2008.

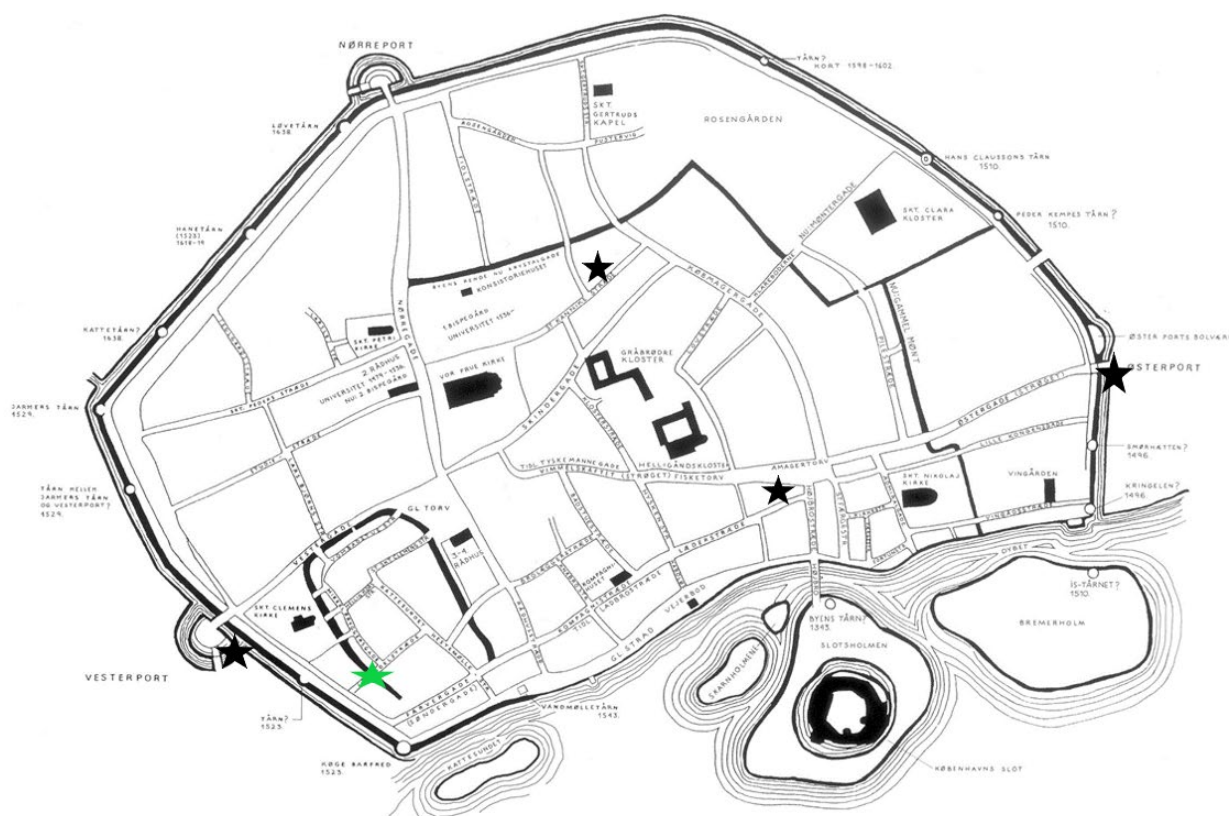

Fig. 2. Clemensstadens hesteskoformede vold er markeret og indtegnet med sort på kort over København, ca. 1530. De sorte stjerner markerer de tidlige dateringer udenfor Clemensstaden. Grøn stjerne markerer stedet for udgravningen i 2015, hvor man påviste den formodede vold og grav omkring Clemensstaden. Efter Fabricius, *Københavns Topografiske udvikling*, 1999.

I 2008 udgravede Københavns Museum den nordre del af kirkegården tilhørende Skt. Clemens kirke. Historikerne mener, at kirken er Københavns første kirke, der nævnes i de skriftlige kilder i 1100-tallets sidste tredjedel. Kirken lå nordvest for Clemensstaden. Kirkens placering uden for voldene har været omdiskuteret – især fordi man har opfattet Clemensstaden som den oprindelige bykerne. Flere tidligere observationer af kirkens murværk har fastslået, at den var opført i rødt tegl og kridtsten. Ved udgravningen blev det dokumenteret, at de stratigrafisk tidligste begravelser lå en anelse anderledes orienteret i forhold til de yngre grave. Ligesom fundet af en barnegrav tæt ved kirkens nordmur, hvor det begravede barn havde et 1000-tals møntsmykke om halsen, åbner dette for, at teglstenskirken Skt. Clemens har haft en forgænger allerede i 1000-tallet – dvs. før opførelsen af Clemensstadens vold og grav.¹²

I sommeren 2015 foretog Københavns Museum en selvforanstaltet undersøgelse af Clemensstadens vold og grav i Lavendelstræde. Ifølge ældre undersøgelser skulle volden krydse Lavendelstræde omtrent ved udløbet af Mikkell Bryggersgade, der ligesom Vestergade tolkes som reminiscenser af voldforløbet og de indre voldgader i Clemensstaden (se fig. 2). Undersøgelsen gik ned til ca. 4,5 meter under nuværende terræn uden, at der blev observeret spor af vold eller grav. Derimod virkede området opfyldt, og der blev ingen steder observeret undergrund. Formålet med undersøgelsen var at påvise en del af voldanlægget samt at optage materiale til nye C¹⁴-dateringer. Udgravningen befandt sig ved enden af hesteskovolden mod syd, hvor

¹² Jensen og Dahlström: Beretning for skt. Clemens I og III, 2008, s. 9.

forløbene virker lidt usikre, når man ser på forskellige rekonstruktionstegninger.¹³ Resultaterne er ikke færdigbearbejdede, men findes i udgravningsrapporten KBM 4022 fra København Museum. Ud fra disse interessante – men spredte resultater – kunne der ikke tegnes noget entydigt billede af Københavns tidligste bebyggelse.

Fra 2010 til 2016 har udgravningerne til den nye Metro Cityring imidlertid givet en unik mulighed for at afdække større områder af det tidlige København. Forventningerne til Kongens Nytorv metroudgravning var særlig store eftersom udgravningen i midten af halvfemserne antydede tidlig, mulig vikingetidig, aktivitet i området. I det følgende vil udgravningsresultaterne fra metroudgravningerne på Kongens Nytorv og på Rådhuspladsen blive præsenteret, idet de gav væsentlig ny viden om det tidlige København.

Kongens Nytorv – håndværk og befæstning

Kongens Nytorv har været genstand for flere store arkæologiske undersøgelser. De to mest omfattende udgravninger fandt sted i forbindelse med anlæggelsen af metrostationerne i 1995-1996 (KBM1410) og 2010-2016 (KBM 3829).¹⁴

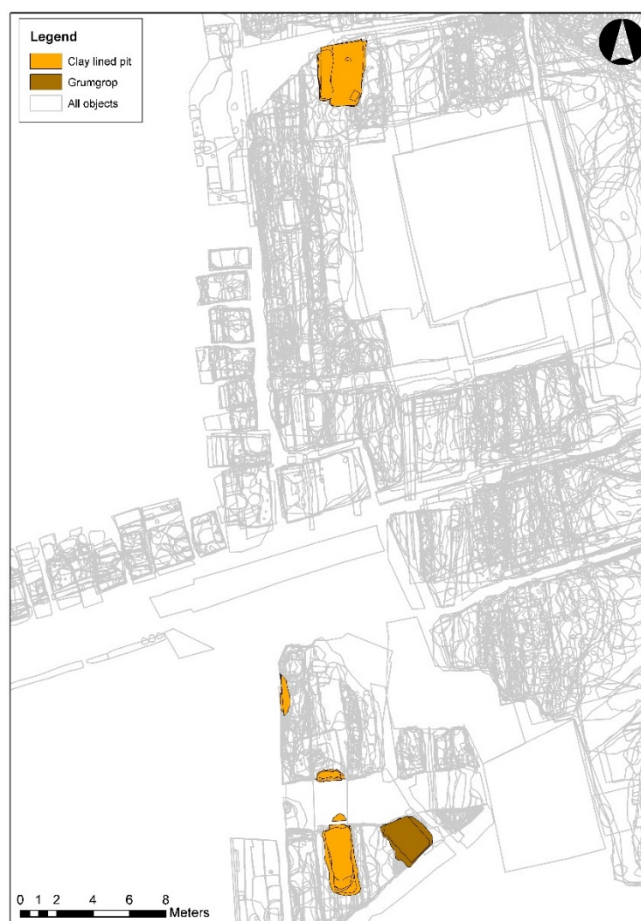

Fig. 3. Københavns Museums udgravningsplan fra Kongens Nytorv, hvor de såkaldte "Lerbotnar" (lerforede gruber) er markeret med lysebrunt, og en såkaldt "Grumgrube" (grube til fiskeaffald) er markeret med mørkebrunt. Efter Steineke & Jark Jensen, 'KBM 3829', 2017.

¹³ Se blandt andet Fabricius: *Københavns Topografiske Udvikling indtil 1300*, 1999, s. 81ff. Skaarup: 'Vestergade', 1999b, s. 97.

¹⁴ Kristiansen, beretning Kongens Nytorv, KBM 1410/1910, 1998; Steineke & Jark Jensen: beretning Kongens Nytorv KBM 3829, 2017.

Fig. 4. Del af Københavns befæstning påvist ved metroudgravningerne på Kongens Nytorv 2010-2016 set fra øst. Dateringen af murværket er rimeligvis ca. 1300-1350. Foto: Københavns Museum.

På Kongens Nytorv påviser den enorme udgravning aktiviteter fra 1100-tallet og frem til den bastionære befæstning, som blev opført af Christian 4. (1588-1648) i starten af 1600-tallet. I udgravningens tidligste faser var der ikke fund af beboelsesaktivitet i større omfang. Derimod bærer området præg af at have været et erhvervsområde med mere spredt bebyggelse i de fleste udgravningsfaser. Der blev registreret såkaldte "lerbotnar" (lerforede nedgravninger), som kendes fra det svenske område, og som muligvis er blevet benyttet ved forarbejdning af fangst fra et systematisk sildefiskeri. Disse "lerbotnar" er C¹⁴-dateret fra ca. 1150 til starten af 1200-tallet (se fig. 3). Derudover er der fundet tegn på udvinding af råjern samt spor af en smedje, der kan dateres til højmiddelalderen. Fundet af skelgrøfter fra hele perioden tyder desuden på en matrikulering af arealet og organisering af området om end, der ikke er tegn på en stor bebyggelsesmasse.¹⁵

Østerport på Kongens Nytorv er opført i én omgang i de første år af 1200-tallet. Dette er spændende ny viden set i lyset af de ovenfor nævnte skriftlige kilder, hvor befæstningen nævnes første gang i 1254. Hvornår befæstningen forsynes med murværk vides ikke, men den nævnes først i 1496.¹⁶ En af forklaringerne kan være at den såkaldte "Østergaard" eller et lignende, muligvis kongeligt, anlæg indlemmes i befæstningen.

Rådhuspladsen – bebyggelse og en ukendt kirke

Inden udgravningerne gik i gang på Rådhuspladsen, var man på Københavns Museum klar over, at en del af området sandsynligvis ville være forstyrret af bunkersanlæg fra 2. Verdenskrig. Man havde store kasser i magasinerne med fund, der var opsamlet, da nedgravningerne af bunkersanlæggene fandt sted. En mindre del af dette var blandt andet et varieret middelalderligt genstandsmateriale uden fundoplysninger. Derudover havde man på grund af Rådhuspladsens placering i forhold til Clemensstaden ikke forventninger til *tidligmiddelalderlige* anlæg i nævneværdigt omfang.¹⁷

¹⁵ Steineke og Jensen: 'Kongens Nytorv', 2017.

¹⁶ Skaarup: 'Middelalderbefæstningerne 1100-1600', 1999, s. 18. Jensen: 'Københavns befæstning', 2011, s. 199.

¹⁷ Dahlström: 'New Light', 2014, s. 4.

Fig. 5. Kort der viser en foreløbig tolkning af aktivitetsområderne på Rådhuspladsen i 1100-tallet. Efter Lyne & Dahlström: 'Rådhuspladsen', 2015, s. 127

Forventningen om et forholdsvis forstyrret område blev gjort til skamme. På Rådhuspladsen blev der i forbindelse med udgravningen til metrostationen fundet spor af en reguleret bebyggelse med infrastruktur og håndværk – især jernsmedning, der daterer sig til 1000- og 1100-tallet.¹⁸ Aktiviteterne peger mod en bebyggelse af permanent karakter – et urbant miljø. Dette understreges ved fundet af begravelser, der C¹⁴-dateres til det sene 1000-tal og starten af 1100-tallet.¹⁹ Begravelserne lå i tre stratigrafiske lag, der viser at kirkegården var i funktion over en årrække. Der er ingen skriftlige kilder om en kirke eller et kapel netop her, men begravelserne blev fundet blot 200 meter fra Sct. Clemens kirken, der hidtil har været tolket som Københavns ældste kirke fra midten af 1000-tallet. Kirkernes indbyrdes relation er endnu uklar, men gravene på Rådhuspladsen kan have ligget i tilknytning til en sognekirke, et kapel eller en privat kirke. Opdagelsen af denne ukendte kirke må siges at være skelsættende, da den understreger områdets betydning i tidlig middelalder. Rådhuspladsen og Sct. Clemens kirken ligger ca. 100 meter fra volden, der omkransede Clemensstaden. Der er derfor ingen tvivl om, at hele området har været præget af intensiv aktivitet i tidlig middelalder (se fig. 5).

Desuden fandt man bevis for, at al bebyggelsen, der fandtes i området forud for etableringen af den middelalderlige vold, blev nedlagt i forbindelse med anlæggelsen af befæstningen omkring 1372.²⁰

¹⁸ Lyne & Dahlström: beretning Rådhuspladsen, 2015, s. 65.

¹⁹ Lyne & Dahlström: beretning Rådhuspladsen, 2015, s. 112.

²⁰ Dahlström: 'New Light', 2014, s. 13. Lyne & Dahlström: 'Rådhuspladsen', 2015, s. 184.

Hvad fortæller fundene om det tidlige København?

Hvad fortæller de nye arkæologiske resultater som beskrevet ovenfor? De seneste årtiers spredte dateringer giver vigtig information om Københavns middelalderlige befæstning. Den ligger som en ring omkring området fra Rådhuspladsen over Clemensstaden til Kongens Nytorv, hvorfra de tidlige dateringer kommer (se fig. 2). Man kan forestille sig en spredt bebyggelse, der enten har samlet sig langs kysten eller på det naturlige højdedrag i området. Især kaster den tidlige datering af Østerport omkring år 1200 nyt lys over aktiviteterne på Kongens Nytorv.

Der foregår en del tidlige aktiviteter (1000-1100-tallet) i den vestre del af det nuværende København ved det nuværende Rådhuspladsen. Til gengæld er dateringen af befæstningen her senere, hvor undersøgelserne på Rådhuspladsen daterede den middelalderlige befæstnings opførsel til omkring 1372.²¹

Der synes at have eksisteret to magtcentre på omtrent samme tid. Hanna Dahlström har fremsat en hypotese om to centrale stormandsanlæg i det tidlige København, der kan forklare de to ressourcestærke områder.²² Der er dog iøjnefaldende forskelle på de to områder. Hvor der på Kongens Nytorv er fundet spor efter erhverv, er der nær Rådhuspladsen fundet indicier på en mere permanent, bymæssig bebyggelse og to kirker. Tanken kan være nærliggende, at Clemensstaden har fungeret som en handelsplads for denne bagvedliggende bebyggelse, ligesom man kender det fra andre urbane miljøer, f.eks. Helsingborg.

Clemensstadens begrænsede areal på anslået 2,5 hektar inden for voldene betyder, at man i dag snarere opfatter den som en sæsonbebyggelse eller en handelsplads end en permanent, urban bebyggelse. Manglen på fund og nyere dateringer vanskeliggør dog tolkningen. Der kan dog også i lyset af resultaterne fra Rådhuspladsen være tale om et stormandsanlæg. Dateringen af Clemensstadens voldanlæg gør det oplagt at sætte det i forbindelse med sildefiskeriet i Øresund, om end der, udover fund af fiskeben,²³ ikke er beviser for dette.

På Kongens Nytorv er der bortset fra skelgrøfter fra 1000-tallet til højmiddelalderen ikke fund, der peger på egentlig bebyggelse. Derimod har området som nævnt præg af erhvervsområde. Fund af "lerbotnar", spor af udvinding af råjern og en smedje fra højmiddelalderen, tyder på, at området beholder denne funktion middelalderen ud. Man kommer dog ikke uden om den tidlige datering af Østerport, der understreger områdets vigtighed. Skt. Nikolaj kirke ligger i området, og en ældre, mindre undersøgelse tyder på, at den er opført som en treskibet senromansk teglstenskirke.²⁴ Kirkens betydning for området og dens oprindelse bør dog undersøges nærmere.

København som en by ved Øresund

Københavns opståen kan anskues ud fra flere perspektiver. Et er, hvor og hvorfor byen opstår – som blandt andet beskrevet ovenfor. Et andet er i hvilken kontekst, man skal se byens opståen. Der vides stadig for lidt om problemstillingen til, at der kan gives et udfyldende svar på dette, men man kan fremsætte forslag.

Tidligere tiders forskning har sandsynligvis valgt det nationale perspektiv, hvor man ud fra Danmarkshistorien med Absalon, Clemensstaden og halvkredsvolden sætter København ind en kontekst, der svarer til de tidlige

²¹ Lyne & Dahlström: 'Rådhuspladsen', 2015, s. 184.

²² Dahlström: 'New Light', 2014, s. 11f.

²³ Skaarup: 'Vestergade', 1999, s. 87f.

²⁴ Steensberg: 'Sankt Nicolai Kirke', 1945-58, s. 474f.

danske byer. Det vil give København en oprindelse, der ligner andre danske byer og dermed også samme forklaring. Byer der er udsprunget af markedspladser eller sæsonbebyggelser, som Ribe og Viborg er dog alle mindst et par hundrede år ældre, end de indtil nu opnåede dateringer på Clemensstaden. Selve udformningen af den hesteskoformede vold omkring Clemensstaden – især dens sydlige afslutning – lader dog noget tilbage at ønske, når man sammenligner med de mere stringente, hesteskoformede voldanlæg i tidlige bydannelser som Aarhus og Hedeby. Der mangler symmetri i udlæggelsen af volden omkring Clemensstaden, hvilket muligvis kan skyldes, at den er opført over en længere periode?

Skal man i stedet se København i et regionalt perspektiv, og er København i givet fald så en sjællandsk by eller en Øresundsby? Forklaringen på byens opståen som færgested og ladeplads for Roskilde har været foreslået, men den må siges til dels at være afskrevet.²⁵ Dog er placeringen ved Øresund et interessant, kommunikativt aspekt. Sammenligner man København med andre tidlige byer på Sjælland, er det heller ikke lighederne, der springer i øjnene. Både beliggenheden ved kysten og halvkredsvolden ligner ikke andre byer på Sjælland, og ser man på de middelalderlige købstæder er en del placeret ved centrale vejforløb eller indlands vandveje som Slagelse, Skibby og Næstved. Man kan dog drage visse sammenligninger med Kalundborg og Vordingborg, der begge får en befæstning i 1100- og 1200-tallet samtidig med byens anlæggelse. Ingen af disse byer har dog en tidligere forløber på stedet af samme karakter som i København.

Sildefiskeriet i Øresund må siges at være en markør for bosættelserne langs sundet. Øresund bliver et af de mest betydningsfulde farvande i den middelalderlige periode med sejlads til Østersøregionen og hele Baltikum. Det er imidlertid heller ikke her, man finder de mest oplagte paralleller til det tidlige København. Der er flere byer som f.eks. Malmø, hvor den middelalderlige købstad menes at være opstået ud fra to separate bebyggelser, ligesom det synes at være tilfældet i København. Derudover har der været borge i både Helsingør og Helsingborg i ly af hvilke, der ligger eller er opstået byer – ligesom Absalons borg ved København.

Men hvorfor er det så svært at finde ud af, hvordan København opstod? Der har til dato været få arkæologiske spor af det middelalderlige København. Det er der flere mulige forklaringer på. De tykke kulturlag i det centrale København kan have betydet, at de arkæologiske udgravninger sjældent er nået ned til de ældste lag. Desuden berører anlægsarbejderne i bykernen ofte kun vejforløbene, hvor de arkæologiske lag er meget forstyrrede, ligesom de mange fredede bygninger kun muliggør mindre undersøgelser inde på matriklerne. En anden årsag kan være, at der i modsætning til andre middelalderbyer i Danmark ikke er gennemført arkæologiske udgravninger i forbindelse med fornyelsen af bygningsmassen i 1960'erne og 1970'erne. De nævnte problemstillinger er imidlertid heller ikke ukendte i andre skandinaviske storbyer af en vis alder, så derfor er der stadig grund til at undre sig over det manglende middelalderlige materiale fra København.

Har arkæologerne og historikerne været for stereotype i deres opfattelse af byens udvikling og placering, og lænet sig for kraftigt op ad andre byers udviklingshistorie? Er fundene et reelt udslag af den måde, hvorpå byen er opstået, dersom et større område blev befæstet, selvom det kun omfattede spredt bebyggelse. Det kan også være et spørgsmål, om arkæologerne ved, hvor de centrale bebyggelser eller kerneområder lå i middelalderen. Dette gælder især den tidlige middelalderlige periode, før de gejstlige institutioner satte

²⁵ Fabricius: *Københavns Topografiske Udvikling indtil 1300*, 1999, s. 222.

deres præg på byens udformning. De store udgravninger i metroens kølvand har helt sikkert ført til store resultater, men de har også sat et fornyet fokus på byens opståen.

Litteraturliste

Utrykt materiale

Jensen, J.J. & Dahlström, H., Beretning for Skt. Clemens I og III. Udgravning af den nordlige del af kirkegården tilhørende den middelalderlige Skt. Clemens kirke, København – februar til juli 2008, Københavns Museum, 2008.

Kristiansen, M.S., Kongens Nytorv. Beretning for udgravningen foran Magasin i forbindelse med anlæggelsen af metrostation, KBM 1410/1910, Københavns Museum, 1998.

Lyne, E. & Dahlström, H., Rådhuspladsen. Metro Cityring Project, Københavns Museum, 2015. Rapporten er tilgængelig på www.copenhagen.dk.

Steineke, M. & Jark Jensen, J., Kongens Nytorv, Metro Cityring project. Excavation Report, KBM 3829, Københavns Museum, 2017. Rapporten er tilgængelig på www.copenhagen.dk

Trykt materiale

Dahlström, H.: 'New light on the early urbanisation of Copenhagen – with the Metro Cityring excavation at Town Hall Square as a starting point', *Journal of Danish Archaeology*, vol. 1, 2014, s. 132-145.

El-Sharnouby, H. & Høst-Madsen, L.: 'København – fra fiskerleje til middelalderlig købstad', I Andersson, H., Hansen, G., Øye, I. (red.): *De første 200 årene – nytt blikk på 27 skandinaviske middelalderbyer*, Bergen, 2008, s. 147-154.

Fabricius, H.: *Københavns Topografiske Udvikling indtil 1300*, København, 1999.

Forchhammer, O.: *København. Fra Bispeby til Borgertid. Byplanmæssig udvikling til 1840*. København, 1947.

Frederickson, H.B.: 'Østergård – En mytes opståen og udvikling', I Gautier, H. m.fl. (red.): *Efter reformationen, Københavns arkæologi (Historiske Meddelelser om København)*, København, 1999, s. 59-66.

Jensen, J.J.: 'Københavns befæstning og orlogsværftet på Bremerholm', I Christen, S.B. (red.): *Renæssancens befæstede byer*. Danske bystudier 5, 2011 s. 197-215. Århus/Aarhus.

Kristiansen, M.S.: 'En tidlig middelalderlig bebyggelse ved Kongens Nytorv? Fra myte til indicium', I Gautier, H. m.fl. (red.): *Efter reformationen, Københavns arkæologi (Historiske Meddelelser om København)*, København, 1999, s. 100-116.

Skaarup, B.: 'Middelalderbefæstningerne 1100-1600', I Thorning Christensen, P. (red.): *Guide til Københavns befæstning*, 1996, København.

Skaarup, B.: 'Mikkel Bryggers Gade 11', I Gautier, H. m.fl. (red.): *Efter reformationen, Københavns arkæologi (Historiske Meddelelser om København)*, København, 1999, s. 84-89.

Skaarup, B.: 'Vestergade 7', I Gautier, H. m.fl. (red.): *Efter reformationen, Københavns arkæologi (Historiske Meddelelser om København)*. København, 1999, s. 90-99.

Steenberg, J.: 'Sankt Nicolai kirke', I *Danmarks Kirker, 1, København*, København, 1945-87, s. 459-621.